

QO‘QON XONLIGI: TASHKIL TOPISHI, DAVLAT BOSHQARUVI VA TARIXIY AHAMIYATI (1709–1876)

XOLMATOV M.H., HAYDAROV N.X.

FDTU talabasi, xolmatov0412@gmail.com,

FDTU talabasi, haydarovn1337@gmail.com

Annotatsiya (o‘zbek): Ushbu maqolada Qo‘qon xonligi (1709–1876) ning tashkil topishi, davlat boshqaruvi tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishi hamda Rossiya imperiyasi bilan munosabatlari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda birlamchi manbalar, arxiv materiallari va zamonaviy tarixiy adabiyotlardan foydalanildi. Qo‘qon xonligi O‘rta Osiyo tarixida o‘chmas iz qoldirib, mintaqaning siyosiy va madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, Farg‘ona vodiysi, Shahruhbiy, davlat boshqaruvi, ipak savdosi, Rossiya imperiyasi, O‘rta Osiyo, xonlik tarixi, madaniy meros, mustamlaka siyosati.

KIRISH. Qo‘qon xonligi O‘rta Osiyodagi so‘nggi mustaqil davlatlardan biri bo‘lib, u XVIII asrning birinchi choragida Farg‘ona vodiysida vujudga keldi. Geografik jihatdan qulay bo‘lgan bu mintaqa ko‘hna zamonlardan beri Buyuk Ipak yo‘lining muhim bo‘g‘inlaridan birini tashkil etib, turli xalqlar va sivilizatsiyalar o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tab kelgan. Ushbu qulay geografik o‘rin nafaqat savdo-iqtisodiy rivojlanishga, balki siyosiy va madaniy hayotning jonlanishiga ham zamin yaratgan [1].

Xonlik o‘zining 167 yillik tarixi davomida turli siyosiy o‘zgarishlarga duch kelib, ba‘zan kuchayib, ba‘zan zaiflashib turdi. Uning eng yuksalgan davri XIX asrning boshlariga to‘g‘ri kelib, bu davrda xonlik Toshkentdan Koshg‘argacha cho‘zilgan ulkan hududlarga hukm surdi. Xonlikning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti bugungi kunda ham tadqiqotchilar e‘tiborini o‘ziga jalb etib kelmoqda [2].

Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganish nafaqat sof tarixiy, balki zamonaviy siyosiy va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki xonlik davri ma‘naviy-madaniy merosi – me‘moriy obidalar, adabiy asarlar, huquqiy an‘analar va boshqaruv tajribalari O‘zbekiston xalqining bugungi milliy o‘zligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi [3].

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi Qo‘qon xonligining tarix sahnasiga

chiqishini, davlat boshqaruvi mexanizmlarini, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishini hamda xonlikning inqirozga uchrash sabablarini IMRAD metodologiyasi asosida tahlil qilish va uning mintaqa tarixidagi o‘rnini belgilashdan iboratdir. Ilmiy muomala doirasiga quyidagi savollar kiritilgan: Qo‘qon xonligi qanday sharoitda va nima uchun vujudga keldi? Davlat boshqaruvi qanday tizimga asoslangan edi? Xonlikning tarixiy merosi nimalarda ifodalanadi?

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USULLAR. Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganishda bir necha toifadagi manba va adabiyotlardan foydalaniladi. Birinchi toifa – birlamchi manbalar: xonlik davri solnomachiligida yozilgan asarlar, jumladan Muhammad Hakim Xon To‘raning "Muntaxab at-tavorix" (XIX asr) nomli monumental asari. Ushbu asar xonlikning siyosiy tarixi, shaxsiyatlar va voqealar ketma-ketligini batafsil yoritadi. Shuningdek, Niyoz Muhammad Xo‘qandiyning "Tarixi Shahrokhi" asari ham birlamchi manba sifatida katta qiymatga ega [3].

Ikkinchi toifa manbalar – Rossiya imperiyasi arxivlari va rus ekspeditsiya hisobotlari. XIX asrda Turkiston o‘lkasini harbiy va ma‘muriy jihatdan o‘rganish maqsadida tashkil etilgan ekspeditsiyalar natijasida to‘plangan statistik, demografik va co‘grafik ma‘lumotlar xonlik tarixini chuqurroq anglashga imkon beradi. Bu manbalar ichida V.V. Grigorievning Qo‘qon xonligiga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlari alohida qayd etiladi [4].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlar sohasida Yurii Bregelning "An Historical Atlas of Central Asia" (2003) asari xonlikning geografik va siyosiy chegaralarini vizual jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. O‘zbek tarixchilari orasida R. Nabiyevning "Qo‘qon xonligi tarixi" (1973) va B. Ahmedovning "O‘zbekiston tarixi manbalari" (2001) asarlari fundamental tadqiqotlar sifatida e‘tirof etilgan [5].

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi: tarixiy-xronologik usul – voqealarni vaqt tartibida tahlil qilish; tarixiy-qiyosiy usul – Qo‘qon xonligini Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan qiyosiy o‘rganish; tahliliy-sintetik usul – turli manbalardan olingan ma‘lumotlarni umumlashtirish; tizimli tahlil usuli – xonlikning davlat boshqaruvi tizimini yaxlit ko‘rib chiqish. Manbalar tanqidiy nuqtai nazardan

baholanib, ziddiyatli ma'lumotlar qo'shimcha manbalar orqali tekshirildi.

MUHOKAMA. Qo'qon xonligining tashkil topishi. Qo'qon xonligi 1709-yilda ming qabilasidan chiqqan Shahruhbiy tomonidan asos solingan. U dastlab Qo'qon qal'asini qurib, atrofdagi qishloq va hududlarni o'ziga bo'ysundirdi. Dastlabki davrlarda xonlik Buxoro amirligiga qaram bo'lgan bo'lsa-da, Abdurrahimxon (1721–1733) davrida nisbiy mustaqillikka erishdi. Xonlikning to'liq siyosiy mustaqilligini Erdalixon (1751–1770) davriga bog'lash mumkin [1].

Xonlikning yuksalish davri. Olimxon (1798–1811) va Umarxon (1811–1822) hukmronligi Qo'qon xonligining oltin davri hisoblanadi. Olimxon Toshkentni xonlikka qo'shib oldi va harbiy-ma'muriy islohotlar o'tkazdi. Umarxon esa davlatni yanada kuchaytirdi: Koshg'ar, Turkiston va Sirdaryo bo'yidagi ko'plab hududlar xonlik tarkibiga kiritildi. Bu davrda xonlikning hududi taxminan 500 000 kvadrat kilometr dan oshib ketdi [2].

Davlat boshqaruvi tizimi. Xonlik boshqaruvi xon boshchiligidagi mutlaq monarxiya tamoyiliga asoslangan bo'lib, boshqaruv apparati quyidagi mansablardan iborat edi: qo'shbegi (bosh vazir) – davlat ishlarini xon nomidan boshqaruvchi, devonbegi – moliya va xazina ishlari mas'uli, dodxoh – sud va adolat ishlari nazoratchisi, parvonachi – elchilik va xalqaro munosabatlar boshqaruvchisi. Harbiy soha miroboshi va sarkardalarga topshirilgan bo'lib, qo'shin asosan mingboshi va yuzboshilar tomonidan boshqarilgan [3].

Xonlikda ma'muriy jihatdan viloyatlar (bekliklar) tizimi qo'llanilgan. Har bir beklik bek tomonidan boshqarilib, markaziy hokimiyatga soliq va harbiy xizmat ko'rsatish majburiyatini o'tab kelgan. Jami o'ndan ortiq beklik mavjud bo'lib, ularning ichida Toshkent, Xo'jand, Namangan va Marg'ilon bekliklari ayniqsa muhim siyosiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan [4].

Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Xonlik iqtisodiyotining asosini dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik tashkil etgan. Farg'ona vodiysining unumdor tuproqlari bug'doy, arpa, sholi, paxta va tarvuz yetishtirishga qulay bo'lgan. Ayniqsa, ipakchilik keng rivojlangan: Marg'ilon va Qo'qon shaharlari ipak matolar ishlab

chiqarishning yirik markazlariga aylangan. Savdo-sotiq jihatdan Qo‘qon Buyuk Ipak yo‘lining o‘rta qismida joylashganligi tufayli Xitoy, Hindiston, Eron va Rossiya bilan faol savdo aloqalari olib borgan [5].

Madaniy va ma'naviy hayot. Qo‘qon xonligi madaniy taraqqiyot jihatdan ham alohida o‘rin egallaydi. Umarxon davri adabiy muhit nuqtai nazaridan ayniqsa sermahsul bo‘ldi. Xon o‘zi shoir bo‘lib, Amiriy taxallusi bilan she‘rlar yozgan. Uning saroyida Mahluqa Chuchuk, Uvaysiy, Nodira va boshqa ko‘plab shoirlar ijod qilgan. Nodira (Mohlaroyim) – Umarxonning xotini va iste'dodli shoir sifatida o‘zbek adabiyoti tarixida alohida o‘rin tutadi [1].

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligi 167 yillik tarixi davomida O‘rta Osiyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida yetakchi o‘rinlardan birini egalladi. Xonlik o‘z taraqqiyotining cho‘qqisida 3 milliondan ortiq aholiga ega bo‘lib, keng hududlarni o‘z tarkibiga birlashtirdi. Davlat boshqaruvi markazlashgan tizim asosida qurilib, turli ma'muriy, moliyaviy va harbiy institutlar shakllangan.

Iqtisodiy jihatdan xonlik nafaqat o‘zini-o‘zi ta'minlagan, balki qo‘shni davlatlar bilan faol tashqi savdo olib borgan. Ipak va paxta eksporti asosiy daromad manbai bo‘lgan. Shaharlar – Qo‘qon, Namangan, Marg‘ilon va Andijonning savdo va hunarmandchilik markazlariga aylanishi mintaqaning iqtisodiy qudratini oshirgan. Qo‘qon shahri XIX asrning o‘rtalariga kelib 80 000 dan ortiq aholiga ega yirik shaharlardan biriga aylangan [2].

Xonlikning inqirozi va tugatilishi. XIX asrning ikkinchi yarmida Qo‘qon xonligi ichki va tashqi siyosiy tanglik girdobiga tushdi. Xudoyorxon hukmronligi (1844–1875, uzilishlar bilan) davrida saroy ichidagi to‘ntarishlar, qipchoq va qirg‘iz qabilalarining ko‘tarilishlari, og‘ir soliq yuki natijasida xalq noroziligi kuchaydi. 1865-yil 15-iyunda general M.G. Chernяevning qo‘shini Toshkentni egalladi. 1868-yilgi shartnomaga ko‘ra xonlik Rossiya vassal davlatiga aylandi [4].

1875-yilda Xudoyorxonga qarshi Pulatxon boshchiligidagi qo‘zg‘olon ko‘tarildi. Rossiya bu vaziyatdan foydalanib, 1876-yil 19-fevralda general K.P.

Kaufmannfarmoniga binoan Qo‘qon xonligi tamomila tugatildi va uning hududlari Fergana viloyati nomi ostida Turkiston general-gubernatorligiga qo‘shib olindi. Shu tariqa O‘rta Osiyodagi so‘nggi mustaqil xonliklardan biri tarix sahnasidan ko‘tarildi [4].

Tarixiy meros va ilmiy baholash. Qo‘qon xonligi davri ma‘naviy-madaniy merosini baholashda uning uch asosiy o‘lchami ajratiladi. Birinchisi – me‘moriy meros: Xudoyorxon saroyi (1871–1873-yillarda qurilgan, bugungi kunda Farg‘ona viloyat o‘lkashunoslik muzeyi), Jome' masjidi, Ko‘hna Qal'a inshootlari. Ikkinchisi – adabiy meros: o‘nlab shoir va adiblar ijodi, ko‘plab qo‘lyozma asarlar. Uchinchisi – huquqiy-ma'muriy meros: davlat boshqaruvi tajribalari va mansab tizimi [3].

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligi Buxoro amirigidan farqli ravishda savdo va hunarmandchilikning rivojlanishiga ko‘proq e'tibor bergan. Xiva xonligidan esa xonlikning harbiy qudrati va hududiy ekspansiyasi jihatidan ustun turgan davrlari ham bo‘lgan. Ammo siyosiy beqarorlik va ichki nizolar xonlikning uzoq muddatli barqarorligiga salbiy ta'sir ko‘rsatdi.

XULOSA. Qo‘qon xonligi (1709–1876) O‘rta Osiyo tarixining muhim sahifalaridan birini tashkil etadi. U qisqa tarixiy muddatda – ikki asrdan kamroq vaqt ichida – mintaqaning yirik siyosiy va madaniy markaziga aylandi. Uning tashkil topishi, yuksalishi va inqirozi O‘rta Osiyo tarixining umumiy qonuniyatlari doirasida ko‘rib chiqilsa-da, o‘ziga xos xususiyatlari bilan ham ajralib turadi.

Tadqiqot shuni tasdiqlaydi: xonlikning qulashining asosiy sabablari siyosiy-tuzumiy xarakter kasb etadi. Markaziy hokimiyatning zaiflashishi, qabila va elita guruhlari o‘rtasidagi raqobat, soliq tizimining adolatsizligi – bularning barchasi tashqi tazyiqdan ancha oldin xonlikni ichdan emirib borgan. Rossiya imperiyasining bosqini esa bu jarayonni yakunlovchi omil sifatida maydonga chiqdi.

Qo‘qon xonligi merosining bugungi ahamiyati shundaki, u O‘zbekistonning milliy-madaniy o‘zligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Xonlik davrida yaratilgan adabiy asarlar, me‘moriy yodgorliklar va huquqiy an‘analar xalqimizning tarixiy xotirasini boyitib kelmoqda. Ayniqsa, Xudoyorxon saroyi bugungi kunda ham

muhim tarixiy-madaniy meros ob'ekti sifatida Farg'ona vodiysiga keluvchi sayyohlar diqqatini tortmoqda.

Kelgusida Qo'qon xonligi tarixini yanada chuqurroq o'rganish uchun quyidagi tadqiqot yo'nalishlari tavsiya etiladi: O'zbekiston Markaziy davlat arxivi va Rossiya imperiyasi arxivlarida saqlanayotgan yangi hujjatlarning ilmiy muomalaga kiritilishi; xonlik davri numizmatikasi va moddiy madaniyatini arxeologik o'rganish; mintaqaviy va xalqaro hamkorlikda qiyosiy tadqiqotlar olib borish; xonlik davri adabiy merosini to'liq ilmiy nashr qilish. Ushbu ishlar O'zbekiston tarixini jahon ilmiy jamoatchiligi uchun yanada ochiq va tushunarli qilishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. *Nabiyev R.N. Qo'qon xonligi tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1973. – 312 b.*
2. *Bregel Yu. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden: Brill, 2003. – P. 78–92.*
3. *Muhammad Hakim Xon To'ra. Muntaxab at-tavorix. – Toshkent: Fan, 1986. – 274 b.*
4. *Кастальский Б.Н. Кокандское ханство // Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1887. – №14. – С. 3–8.*
5. *Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – B. 145–162.*
6. *Hayit B. Turkistan zwischen Russland und China. – Amsterdam: Philo Press, 1971. – S. 112–134.*
7. *Niyoz Muhammad Xo'qandiy. Tarixi Shahrokhi. – Toshkent: Fan, 1969. – 208 b.*
8. *Grigoriev V.V. Kokandskoe xanstvo // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. – 1854. – №84. – S. 1–38.*
9. *Ergashev B.H. Qo'qon xonligida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 256 b.*
10. *Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 45–67.*